

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД УЧЕНОТО ЗА ЦЯЛ ЖИВОТ В УСЛОВИЯТА НА ПРЕХОДА

проф. д-р Румен Вълчев
Бургаски свободен университет

THE LONGLIFE LEARNING – THE CHALLENGES OF THE TRANSITION PERIOD

Prof. Dr. Rumen Valchev
Burgas Free University

РЕЗЮМЕ: Статията анализира възникването на идеята за учене за цял живот в рамките на възникващото общество на знанието. Ученето за цял живот се разглежда като един от основните елементи на новата образователна парадигма. Предмет на анализ са основите на политиката на Европейския съюз за учене за цял живот и осъществяването на идеята в сложните условия на прехода в България.

Ключови думи: *общество на знанието, учене за цял живот, образователна реформа*

ABSTRACT: The article analyzes the emergence and promotion of the idea of longlife learning within the context of the learning society. Longlife learning is understood and analyzed as one of the elements of the new educational paradigm. Under scrutiny is the policy of the European Union in the field and the realization of the longlife learning idea in the difficult conditions of the transition period in Bulgaria.

Key words: *knowledge society, longlife learning, educational reform*

1. Какво става около нас?

Наскоро бе публикувана тревожната констатация, че 80% от ръководните кадри в частния бизнес в България са със средно и по-ниско от средно образование.

Същевременно данните за 2007 г. показват, че 48,5% от възрастното население /25-64 години/ участва в някаква форма на учене за цял живот. От тях броят на учещите се в групата 25-34 години е два пъти по-висок от тези на групата над 45 години.

Процентът на учещите се с висше образование е три пъти по-висок от тези само с основно образование / 71% срещу 23%/.

От друга страна в Националната стратегия за учене за цял живот се отбелязва, че през същата 2007 г., от която са данните броят на учещите се за цял живот е седем пъти по-малък от средния за Европейския съюз /1/.

2. Промените в обществото – промените в организациите

Образованието се развива все още в известните от последните сто години формални рамки, но обществото е различно. Живеем в общество на промяната в чиято основа е знанието. Всичко в нашия свят вече се основава на знанието, на нашата способност да го усвояваме и прилагаме в променящите се условия.

Развитието поражда постоянно нови потребности за чието удовлетворяване трябва постоянно да променяме / или да се учим как да променяме/ уменията и нагласите си.

Живеем в учещ се свят – за пръв път светът съзнателно започва да се учи – от историята, от опита, но далеч в по-голяма степен от настоящето, дори и от това което очакваме или предвиждаме да стане. Не социалните утопии от миналото, които са се стремели да подредят и да променят света съобразно някаква схема, а стремежът чрез знание чрез учене да променяме света, да се опитваме да управляваме настоящето и бъдещето е водещото днес. Всички трябва да се учим постоянно, за да живеем и за да променяме света, в който живеем.

В едно динамично общество, където всеки ден буквално възникват нови професии и области за личностна реализация, в общество на огромна мобилност, на нови предизвикателства за милиони хора, непрестанно учене се превръща в необходимост.

Вече е правило, че вместо да прави кариера работникът сключва договор с компанията за изпълнение на определени задачи. Днес все по-трудно е да се срещне човек, който започва да работи в компания и ще гради кариера в нея за цял живот или за дълъг период от време. Затова човек трябва да се учи цял живот за осигуряване на професионална реализация в различни области, за да планира собственото развитие и да го променя, когато обстоятелствата го налагат.

Водещата идея в живота на работещия човек /хомо фабер/ става не работата като такава, а ученето, защото то осигурява възможности за различна професионална реализация и личностно развитие. Ученето цял живот отваря врати за човек в различни, често пъти неочаквани посоки, за разлика от традиционния свят, където извършването на определен тип рутинни дейности преобладава и определя развитието на личността на човека, често за цял живот.

Нашият свят е и свят на организациите – но това не са солидните традиционни институции от миналото, действащи при относително непроменливи условия, с трайни изисквания и характеристики за необходимите професии, с определени обеми от знания и умения за функциониране в тях. Днес, за да съществува една фирма, тя трябва да бъде учеща се организация, която да избира варианти за действие в една постоянно променяща се действителност, която да знае да се справя с потоците от информация. Светът на конкуренцията става в свят на просветената конкуренция, в който постоянно учене определя бъдещето и устойчивостта на организациите и институциите.

Учещите се организации са съставени от учещи се членове, а организациите превръщат обществото в учещо се общество.

Освен невидимата ръка на пазара, все повече този свят се управлява от осезаемата и всемогъща ръка на знанието, на информацията и ключов принцип на функциониране на човек, общност или общество в този свят става непрекъснатото учене.

Промяната се и ценностите в този свят на организациите. Традиционната ценност учене за по-високо място в социалната или професионална йерархия се измества от ценността на ученето като условие за принадлежност към този свят на организациите. Неученето или недостатъчното, откъслечно учене води до маргинализиране на индивида или групата. За да остане, за да бъде част от живота и света, човек трябва да учи постоянно. За да успява обществото – то трябва да се учи постоянно.

Не работата сама по себе си, а ученето става новата ценност за развитие и осъществяване на човека – в този смисъл „уча, за да съм и да бъда”, става по-важно от „работя, за да съм и да бъда”. Работата започва да съдържа все по-голям елемент на учене и това я отличава от традиционната работа, която изисква фиксирани обеми от знания и умения и определени начини за тяхното поддържане и усъвършенстване.

Конкуренцията между индивидите и между общностите и обществата е на полето на ученето – то се превръща в определящ фактор за личностна и групов професионална реализация в света. Ценността и успехът на индивида се определят от това доколко е изградил система за учене как да се справя с различните предизвикателства и да осъществява личностните си проекти, а ценността на обществото е доколко е изградило система за учене за цял живот на своите граждани.

3. Промяната в съвременното образование

Днес, когато масовото образование става факт за всички страни по света, сме изправяме пред необходимостта от неговото преобразуване.

В обществото на знанието се изправяме пред несрещани до днес проблеми.

1. Как лавинообразното нарастване на знанието да бъде обхванато в училищните програми и как обикновеният човек да усвои същественото, необходимото от знанието и в личен план, и за да бъде част от обществения живот?

2. Какви са критериите, по които да се прави подбор на знанието и по които младият човек да осъществява своите избори на учене?

3. Как да бъде установена връзката между знанието и индустрията, от една страна, и образованието от друга, между две взаимнообуславящи се, но и трудно взаимодействащи си реалности?

Колкото по-всеобхватна и рационализирана е образователната система, толкова тя става по-неспособна да подготви човека за живот и развитие в съвременното общество и толкова тя отстъпва място на стихийното социализиране.

В първата година на 21 век Асамблеята на Съвета на Европа отбелязва в Декларация: „Асамблеята признава, че формалните образователни системи не

могат сами да се справят с предизвикателствата на съвременното общество и следователно приветства тяхното укрепване с неформални образователни практики... Асамблеята препоръчва на правителствата и отговорните власти на страните-членки да признаят де факто неформалното образование за партньор в образованието за цял живот и да го превърнат в достъпно за всички”.

Същевременно отслабването на образованието като система се съпровожда с повсеместен стремеж към учене и това е реалността, в която живеем.

Самата система на формално образование не е подготвена за този процес, а възникващите форми на образование и учене за цял живот са в резултат на по-скоро стихийен процес. Днес ученето за цял живот е разделено между системата на формално образование и на всичко това, което се случва с последващото учене на индивидите и общностите.

Тавтология е отговорът как да се овладява все по-нарастващото безпределно знание да е учене без граници. Досега образователните системи отговаряха на необходимостта от учене с увеличаване времето за начално образование, но ставаха все по-неефективни.

Прекарването на близо две десетилетия в рамките на институциите за начално образование /от предучилищното образование до завършването на висше училище/ е продължаване на стария вид образователна система и парадигма и утвърждаване и продължаване на старите схеми на социализация в индустриалния свят, но цената е прекомерно голяма. Системата за начално образование е бюрократизирана, претоварена, често тя убива интереса и към знанието и към ученето, превръща се в инструмент за контрол и потискане, а не за освобождаване на потенциала на младия човек.

В системата на индустриалното общество изискванията към работната сила са относително ниски и доста стандартни и затова система за подготовка, подобна на фабричната организация на труда, е доброто решение. Тази система е добра и за общества с големи противоречия, с остри социални и индустриални конфликти, където необходимостта от социален контрол е водеща.

Логиката на индустриалното общество е все още логиката на еднократната употреба на ресурси – подобно е отношението към природата, в това е същността и на потреблението, същото се случва и в образованието. Една от основните цели на образователната система е еднократно придобиване на знания за многократно употреба в индустриалния свят на рутинните операции.

В икономиката на знанието и на информацията – в един свят с изчерпващи се материални и с увеличаващи се човешки ресурси започва да се налага идеята за многократната употреба, за рециклирането, за преодоляване на относителната ограниченост на материалите, за умното използване на ресурсите.

При образованието се разчупва моделът на еднократно и окончателно предаване на знания, а самото предаване на знания отстъпва място по важност в процеса на овладяване на глобални умения и компетенции как да живее човек в света на информацията, как да я преработва с цел собственото си осъществяване и развитие.

Променя се и фокусът на образованието – не интересите на държавата, не диктатът на общността, подчинеността на императиви, идеи, идеологии или просто принудата са двигател на системата, а индивидуалните интереси и развитие на индивида.

Гаранцията за това развитие е гаранция за развитието на обществото и за неговата ефективност.

Идеята за образование за цял живот, за учене за цял живот е израз на идеята за поставянето на развиващата се и променяща се личност в центъра на системата.

Ученето за цял живот е път към себеизразяване и осъществяване, начин за управление на собствения живот за придобиване на самоидентификация и само-реализация.

Няколко са особеностите на тази нова образователна парадигма. Ученето за цял живот, като определяща човешкия живот характеристика, има място в условията на глоболизираща се човешка общност. Глоболизирането на образованието би могло да се характеризира като осъществяването на свободно движение на обучители, обучаващи се, образователни идеи и капитал (знание и средства) в рамките на международното общество. Ученето има и придава смисъл на усилията на отделната личност не в рамките на затворената изолирана и често контролираща и потискаща общност, а в рамките на отварящите се социални пространства, хоризонтите на учене са различни или просто несравними, с провинциализма на традиционното формално образование.

За да не е картината толкова идеалистична, всички тези процеси се осъществяват и в условията на един свят, който може да наречем риск. Рисковете са на всички равнища – лични, местни, национални, глобални – и няма как да бъдат пренебрегвани или напълно избягвани. Животът в рисковото общество предопределя и необходимостта от непрекъснато учене. Анализът, оценката, възможността за справяне или за овладяване на рисковете става част от всеки личен и обществен проект. Улрих Бек посочва, че „един от големите политически отговори на глобализацията е изграждане и разширяване на обществото на образованието и на знанието и ориентиране на процесите на образование към широко приложими ключови квалификации /2/.

Образованието често се определя като консервативна система, насочена към предаването на минали постижения и опит, докато днес в обществото и в личния живот на индивида навлиза бъдещето. Рисковете, глобализацията, постигането на устойчивост са въпроси за отношението към бъдещето, а не заключения от миналото.

В този смисъл бъдещето навлиза не само като осезаема перспектива за това, което е възможно да стане, а започва да определя и съдържанието, а често и смисъла на образователния процес, на посоките на развитие на личността, на нейните интереси и потребности. Затова и началното образование, формално образование се превръща в учене за бъдещето и за собственото място в този променящ се и вълнуващ свят.

Обръщането към бъдещето означава навлизането на проектната дейност в образованието или ученето чрез практика, самореализирането чрез действия бъдещето се превръща във водещ обществен проект, а за учещия индивид проектирането на различни възможности за развитие на личността се превръща в поредица от проекти или от непрекъснати актове на учене.

Другата голяма и парадоксална на пръв поглед идея в този свят на промените е идеята за устойчивото развитие – идея за устойчиво образование в динамично равновесие със социалната среда, самостоятелност на образователните структури, тяхната обвързаност с решаването на възникващите проблеми и с търсенето на равновесие. В индивидуален план идеята за устойчивост е формулирана чрез четирите принципа – „уча, за да знае; уча, за да правя; уча, за да живея заедно; уча, за да бъда”.

Уча, за да знае – как да живея в този рисков свят; уча, за да правя – за да изграждам света около мен, а и отношенията ми с другите хора на хармонична основа; уча, за да живея заедно – мога да постигна тази хармония със себе си и със света само заедно с другите хора; уча, за да бъда – за да открия своя Аз, за да се утвърждавам в своя свят и в света с другите, за да бъда аз и в отношенията си с хората, и с природата.

Така образованието в контекста на устойчивото развитие означава образование за цял живот, адаптиращо човека, насочено практически, развиващо хармонично личността му, осигуряващо разнообразни и съдържателни преживявания, насочени и към адаптирането му към условията на глоболизиращото се общество.

Друга основна тенденция на съвременния свят е преминаването към общество на свободното време. Изчезва доминиращият характер на работата в живота на индивида. Свободното време и неговото използване започва да определя същността на човека, така че образованието от инструмент за превръщане на човека в част на индустриалния свят се превръща и в образование за живот в свободното време. Това е другата голяма тенденция на съвременното образование – стихийната социализация днес трудно би могла да бъде преодоляна, но превръщането на свободното време в елемент от образованието и от ученето има шанс да преобрази целия процес. Свободното време става средство за осъществяване на личностните проекти и е направо удивително доколко то отсъства като цел или като тема от образователните програми.

И не на последно място е и превръщането на образованието в образование за гражданство, за въвеждане и подготовка на човек за ключовата роля на гражданин, която той ще учи и развива през целия си живот. Това не може да става в условията на досегашната изолация – пространствена, времева, съдържателна, дейностна – на училището от средата. Училището е първата степен на ученето за гражданство, на овладяване на ключовите компетенции да живееш с другите, да приемаш различията, да можеш да сътрудничиш, да решаваш съвместно проблеми, да отстояваш себе си в този свят.

Образованието и ученето дават възможности за самопознание и саморазвитие на всеки, а идеите – за глобалност, за социален граждански характер и устойчивост на ученето, а следователно и на развитието на личността стават водещи.

В Бялата книга на Европейската комисия се отбелязва: „Какъвто и да е социалният произход и образованието от което тръгва, всеки индивид трябва да има възможност да се възползва от всички възможности, които му позволяват да подобри положението си в обществото и да осигури разцвета на личността си.” /3/

В Рапорта на ЮНЕСКО „Образованието – скритото съкровище” се посочва, че „Целта на развитието е пълната реализация на човека, на цялото богатство на неговата личност, на всички форми на изразяване и на всички възможни негови предназначения като индивид, като член на семейството и на обществото, като гражданин и работник, като изобретател и като творец-мечтател”. /4/

В съдържателен план тези процеси водят до заличаване на предметните граници на знанието в науката, в обществото, а следователно и в училище – изчезване на традиционните предметни деления, структуриране на ученето около изграждането на ключови компетенции, а не около предметни области, а следователно и върху постоянното включване в проектни дейности.

Все по-неадекватна е идеята за училището като агенция за разпределение на хората по местата в системата на труда, като осъществяващо един по-скоро деперсонализиран процес на обучение, изолиран от средата, самодостатъчен и оценяван в собствената си изолация, с критерии за получаване на обема от знания и умения за дадени периоди от време.

Както се отбелязва и в документите на Европейския съюз: „Новата образователна парадигма отразява изискванията на едно ново общество, изградено около организацията, стимулирано от информацията, основаващо се на изричното приемане на демократичните ценности и направата на човека”. /5/

Преди всичко социалният живот, демократичното общество и организацията като ключова структура на икономическото общество изискват хора с по-различни компетенции. Новите компетенции изискват човек да може да конструира личното си и професионално бъдеще, да бъде част от организацията.

Не обучението, а ученето става водеща характеристика на системата, а това означава, че личностното развитие се превръща в естествен фокус на образователните усилия. Не какво учителите трябва да покрият и какви предметни области да обхванат, а какво учениците следва да научат е същността на новата идея обучение и учене. Тя обуславя и превръщането на училището в учеща се организация – и за учениците, и за учителите, и за родителите. Тази образователна парадигма е трудно съвместима със съществуващите деления на начално образование и образование за възрастни, на формално, неформално и неформално образование и т.н.

В този смисъл предизвикателствата към образованието са към всички сега съществуващи образователни системи и същевременно пораждаат необходимостта от изграждането на нова образователна парадигма. Началното /формално/

образование излиза постепенно от идеята за тясно предметно знаниенно обучение, а образованието за възрастни от модела на конкретна професионална квалификация.

Образователната биография очертава жизнения път на индивида през призмата на образователните движения и определя идентификацията и реализацията на личността. Така учещият се озовава в средата на учене за цял живот, управлява прогресивно образователното си развитие и подрежда контекста на това развитие, като участва в изграждането и на собствена среда на учене.

Това може да бъде означено като овластяване на учещия се или всеки възрастен следва да стане „овластен учещ се за цял живот“. Да бъдеш овластен, е да притежаваш основата от информация, компетенции и нагласи, а да си учещ, е да бъдеш способен да управляваш условията и характера и насоките на своето учене. Нагласата за учене не е част от професионална характеристика, а ключова компетенция на човека, който трябва да успява в постоянно променящ се свят, основан на знанието, като постоянно сключва договори за процедурите и съдържанието на собственото учене, като използва сътрудничеството и предложенията на учителите.

Ако говорим за утвърждаване на либерализма в образованието, той се изразява в свободното движение на индивидите в образователната система при пълното осъществяване на договорния принцип и при зачитане интересите и личността на учещия се.

Развитието на договорната система в образованието е важно предизвикателство за всички актьори в системата. От гледна точка на човека в осъществяването на договорния модел на учене може да се търси паралел с по-стихийния характер на развитието на самата капиталистическа социална система. Кризите пораждаат необходимост от търсене на нови възможности за учене, за преустройство моделите на учене, за поемане на нови отговорности, за търсене на нови партньорства за учене. Кризата оздравява процесите на учене, а самото учене /като сума от индивидуалните учене на членовете на обществото/ противодейства на появата на кризи.

В тази парадигма е нова и ролята на университета – институция на прехода от началното образование /или завършваща началното образование институция/ към свободното учене за цял живот. Университетът е учещата на учене институция, която стеснява потока на знанието, но и дава възможности за проправяне на собствен път в този поток. В много по-голяма степен от училището университетът е мостът между знанието и реалността. Университетът е възрастното училище или свободната платформа, откъдето всеки поема своята пътека за образование за цял живот.

А образованието за възрастни по дефиницията на ЮНЕСКО е „цялост от организирани образователни процеси, независимо от съдържанието, равнището и методите от формалния им или неформалния им характер. Благодарение на тях възрастният човек обогатява своите знания, развива умения и има възможност да ориентира личността си в нова посока, като тези процеси позволяват неговите нагласи и поведение в двойната перспектива на цялостно разгръщане на личността и на участие в с социално-икономическото и в културното развитие. /6/

4. Определения на образование за цял живот – същност – компетенции, модели

Японското министерство на образованието, културата, спорта, науката и технологиите посочва, че „за да се създаде обогатяващо и динамично общество в 21 век, е жизнено важно да се формира общество на ученето през целия живот, в което хората могат свободно да избират възможности за учене по всяко време през своя живот и в което се осигурява адекватно признаване на тези постижения в ученето” /7/.

Европейската комисия определя ученето за цял живот като „всяка целенасочена дейност на учене, осъществявана на непрекъснат принцип, която цели подобряване на знанията, уменията и компетенциите”/8/. В други документи на Европейската комисия се уточнява, че учене за цял живот е всяка дейност на учене, предприета през живота на човек, която цели подобряване на знания, умения и компетенции в рамките на лична, граждански, социална и свързана със заетостта перспектива”. И ако отбележим още едно определение: „Ученето за цял живот обхваща целия диапазон на ученето. То включва формалното и неформално учене, както и ученето на работното място. То също включва уменията, знанията, нагласите и поведенията, които хората придобиват в техния всекидневен опит” /9/.

Ученето за цял живот има няколко ключови страни, които правят възможни разбирането му и опита то да бъде концептуализирано в рамките на съвременното общество. То е постоянна форма на дейност на съвременния човек, обхващаща голяма част от неговите действия. То обхваща подобряването на неговите способности, умения, знания, интереси – т.е. е процес, в който е включена цялостната личност на човека през целия му живот – от ранното детство до годините след пенсиониране. То се осъществява в най-различни контексти – формални, неформални, на всекидневието, т.е. навсякъде. Това са дейности, помагачи адаптирането на човек към променящия се свят, към обществото на знанието, неговото постоянно включване в качеството му на гражданин, на работещ и активно да участва във всички сфери на социален и икономически живот, водещи до неговото овластяване по отношение управлението на своя живот. А доколкото това е процес на учене, който дава възможности на хората за развитие и участие във различните социални системи, този процес и негови компоненти трябва да бъдат и оценявани.

Ученето за цял живот е концепция, която отразява променящия се характер на обществото – превръщането му в общество на знанието, изискващо учене като основно отношение на човек в това общество. Тя е толкова всеобемна и обхващаща всички дейности и всички сфери от живота на човека, а и на групите – че е трудна за определение, за операционализиране и за оценяване.

В традиционното общество всичко е ограничено до системата за формално образование, в която се обособяват знания, умения, желани нагласи. Те се стандартизират, стават цел на ученето и обучението и имат възможности да бъдат оценени .

От формулировката на учене за цял живот следва, че днес учене е всичко и то се случва навсякъде, че всички се учим и всяка дейност на учене се нуждае от оценяване.

Какви са въпросите, които възникват при така определеното учене за цял живот?

Могат ли въобще да бъдат определени граници на ученето за цял живот? Днес в него се включва неформалното образование. То все повече напомня формалното образование /като времево и пространствено локализиране, както структуриране на процеса на учене и на обучение, като формализиране системата на оценяването/. Част от определенията отиват по-далеч като включват и така нареченото информално учене – т.е. ученето във всекидневието, където пък критерият „преднамерено” става все по-трудно приложим.

В състояние ли е което и да е общество да изгради такава всеобхватна система за учене за цял живот? Нейното изграждане няма ли да промени условията на човешката свобода – да стандартизира всичко, да бюрократизира ученето, да намали познавателния интерес, удоволствието от ученето? Изчезва ли монополът на системата на формално образование като средство за социален контрол и разпределение? Как ще се измени системата за формално образование, която се превръща само в част от цялостния процес на учене за цял живот – следва ли да очакваме „деформализиране” на формалното образование /увеличаване на субективността на учещия, договорна основа, контекстуализиране на ученето, отваряне на образованието към средата, отпадане на предметни граници и деления/ или формализиране на неформалното образование? Как стоят въпросите за свобода, принуда, форми на участие на субекта на системата, в какъвто се превръщаме всички ние – членовете на учещото се общество? Само въпросът за хората в трета възраст най-многобройната група, в обществата, където концепцията за учене за цял живот се развива, поставя огромни – социални, икономически и морални проблеми. В тази възраст ученето за цял живот е по-скоро личностно развитие и в много по-малка степен професионално ориентирано. Легитимирането на ученето за цял живот за тази група изисква огромни ресурси, база и инфраструктура, за която обществата нямат никаква готовност.

За това близкото бъдеще на ученето за цял живот вероятно ще бъде в бавното сближаване на системата за формално и неформално образование, в създаването на отворена във времето, в пространството система на учене, система с постоянно увеличаващи се шансове за учене на всички членове на обществото, в модифициране на системата за начално образование /от детска градина до университет/, в легитимиране на различните форми на учене и обучение успоредно с формалната образователна система. Ученето ще става навсякъде и никъде, то ще породи и появата на нова концепция за живота в съвременните общества, а в процеса на учене работата, гражданството, получаването на удоволствия ще бъдат само отделни невинаги наслагващи се компоненти.

Невъзможността да бъде изградена цялостна система в демократичните общества /което ще бъде равностойно на тоталитаризъм в образованието/, ще

води до противоречиви малки стъпки за осъществяване на идеята, до защита на правото на свободен избор, и от друга страна до идеята за стандартизиране и трансфер на модели, на умения, на компетенции.

Системата на учене за цял живот с нейната всеобхватност дава възможности за отиване към тоталитаризъм в образованието и към образователна система, основана на свободния избор на индивида. В европейските документи се подчертава „възможностите за учене ще бъдат постоянно на разположение на всички граждани. На практика това ще означава, че гражданите ще имат индивидуални пътища на учене, подходящи за техните потребности и интереси на всички степени от техния живот. Съдържанието на ученето, начинът на достъп до учене и мястото, където ученето ще се осъществяват, ще се променят в зависимост от учещия и неговите изисквания за учене” /10/. Кой ще надделе – свободният учещ, общностите от учещи се, или изискванията на обществото, остава да покаже времето.

Ученето за цял живот означава трансформация на стария образователен модел. Обществото на знанието, на информационните технологии не е съвместимо със стария модел на образование, който е и форма на социален контрол, механизъм за социална стратификация, за осигуряване на социален ред.

Ученето за цял живот означава свобода за всеки да се учи и да определя параметрите на своето учене. Необходими време, ресурси, а основен ресурс става собствената личност. За това обществото на ученето за цял живот, на учещите се трябва да е общество за свободни хора. Ученето ще освобождава човек от традиционните зависимости – на средата, на капитала. Все още сме далеч от идеята как напълно ще функционира общество от знаещи и свободни хора. С нея следват и други въпроси – какво ще става с хората, които отказват да се учат. Доколко и как маргинализацията е естествен елемент в ученето за цял живот, какви ще са начините за поддържане на мотивацията на учене през целия живот? Реално неучастващите в системата не само ще са изключени от достъпа до професионална реализация, но и ще се маргинализират в социален план. Днес в глобален план виждаме как се разпределят неравенствата в тази област – страни или групи от хора, участващи в процеса на учене за цял живот, а следователно, получаващи достъп до информация и знания, необходими за функциониране в глобалния свят, в който други цели страни и дори континенти са изключени от този процес. Ще може ли потенциалът на овластяването и на освобождаването да бъде развит, да бъде институционализиран – това е предизвикателството на нашето време? Ако в съвременното общество за мнозинството от системите на формално образование е проблем осъществяването на принципа на равни шансове, то колко по-трудно ще изглежда осъществяването на принципа равни шансове в ученето за цял живот? Това означава осигуряване на правото на учене за цял живот не само за отделния човек, за всички стадии на живота му, но и на хората в дадена общност, а и в глобален план.

Идеята за учене за цял живот се противопоставя на формалното образование като структурирана във времето, образователна система, налагана безусловно на

младия човек. Докъде може да стигне този процес? Съществува ли готовност на обществото да се превърне в общество от учещи се хора? Другият голям проблем е приоритизирането в индивидуален и в групов план на областите за учене. Засега то се прави от системите за формално образование и намира израз в системите от национални стандарти и учебни програми. Как би изглеждал този процес на учене без граници, как индивидът ще определя своите приоритети, как те ще се съгласуват в рамките на групата, на обществото? Не се ли очертава преход към една система на либерализъм в образованието, където резултатите от образователните избори и ученето ще бъдат трудно предвидими, а отговорност за тях ще носи във все по-голяма степен отделният индивид и другите фактори – работодатели, общности, обществени и държавни институции? На какво ще се основава качеството на образованието? Ако в миналото то е в пряка зависимост от богатството на една страна, днес при основен ресурс – информацията и знанието, очертава ли се възможността за сближаване на системите за учене за цял живот на различните общества и общности? Дали ще се осъществи свят на свободно учещи се индивиди, правещи своите образователни и жизнени избори, или свят на налаганото учене за цял живот – от всесилната държава, от мощните пазарни институции, и съпровождано с отказ от образователни избори на голяма част от хората?

Ролята на информационните технологии в този модел е очевидна – те товарят, пространството и времето със знания, дават както никога досега по-добри шансове на отделния учещ се, преодоляват социални и други деления и ограничения. В този смисъл информационните технологии разбиват образователния модел на традиционния капитализъм, взривяват неравенствата, но така и не дават отговор в каква посока ще върви светът.

Учещият се пред компютъра е реалност за стотици милиони, но и метафора на един нов образователен модел, в който традиционната роля на учителя е силно променена, където далеч по-силна става идеята за договор, за водене, за наставничество, за сътрудничество. Поне засега метафората „ученик- компютър“ като че ли дава приоритет на възможността за единичното индивидуализирано образование, което противостои на организирания във времето и в мястото групов традиционен образователен процес. Метафората „ученик-компютър“ поставя под въпрос и процеса на планиране на образование и учене, за желани променени и постижения. Компютърът осигурява възможността за създаване на проект, той носи информацията, необходима за успешен проект, в която и да е област, той подбира, оценява, сравнява, той става част от процеса на планиране, разработване и управление на проекти.

5. Европейският съюз – и ученето за цял живот

Ако се обърнем към реалността, отново трябва да потърсим в концепциите и стратегиите на Европейския съюз – най-развитата образователна голяма общност в света – на това, което е реалност, или е възможно на сегашния етап от развитие на общество.

Шестте елемента на Меморандума за учене за цял живот /11/ дават представа за възможности развития в тази област.

Отварянето на границите в образованието поставя въпроса за партньорствата като необходима основа – партньорства между организации, между различни социални сфери и образование, между групи индивиди, между самите индивиди в процеса на учене. В този свят на свободно учене и образователни избори партньорството става свързващата основа между отделните свободни образователни агенти.

Вторият елемент е инсайт за търсенето на учене в общество, основано на знанието – това е преосмисляне на модела на учене поне в началното образование за развитието на основните компетенции за живот, а и на учене на човек в съвременния свят. Вероятно парцелираното предметно учене ще отстъпи място на друг тип учене – изхождащо от характера на ключовите компетенции, от цялостния характер на знанието, както и от преодоляващите предметните деления и изисквания на пазара на труда.

Улесняване достъпа до възможности за учене – това означава цялостна промяна на структурата на системата за образование, за богатството на предлагане /осигуряващо достъп/ до различни образователни форми за всички категории учещи се, до осигуряването на достъпност и мобилност между различните образователни форми,

Осигуряване на адекватни ресурси, включително значително увеличаване на публичните и частните инвестиции в ученето. Основното тук е не само необходимостта от много по-голямо финансиране, но и ефективното разпределение на съществуващите ресурси, търсене на нови форми на инвестиране, които са от огромно значение в това на практика инвестиране в човешкия капитал.

Създаване на култура на учене е логичният израз на ученето за цял живот – то изисква учене, основано на свободен избор, на рефлексивност и самопознание, на вътрешна мотивация, на устойчивост, на планиране на собственото учене и развитие и на съзнателно търсене на образователни партньорства в този процес.

Стремежът към качество означава необходимостта от някакво стандартизиране, кодифициране на процеса на учене за цял живот, за неговото измерване. Доколкото и как ще бъде създадена цялата инфраструктура на измерването и доколкото тя ще е в състояние да обхване многобройните му аспекти е открит процес. Нека не забравяме, че никога досега трудностите в измерването на формалното образование не бяха напълно преодоляни, а тук се изправяме пред необходимостта за стандартизиране на почти неподдаващи се досега области като информалното образование, различните форми на неформално образование.

Оттук следват и приоритетите на действия:

Оценяване на ученето. Нека си представим отделната кариера на учене като сбор от сертификати, които трудно могат да бъдат оценени сумарно, а общество-

то става общество на сертификатите и на постоянното преоценяване и оценяване, които следват членовете му във всеки момент от техния живот. За ориентирането на отделния човек това означава – постоянно информиране, търсене на водач и на съвети. Това са ориентирите, които трябва да водят учещия се през океана на знания и улова на сертификати към собственото обогатяване. Не става въпрос само за качествено нова връзка – учител-учещ, но и за пространственото и времево разкъсване на тази връзка.

Инвестиране на време и пари в образованието – това означава най-просто създаване материалните основи на ученето за цял живот. Независимо от новите възможности, които откриват информационните технологии, ученето, и по-скоро ученето за цял живот поне в обозримо бъдеще ще остане силно зависим от ресурсите процес – от ресурсите на обществото, от ресурсите на отделния учещ се. При относителната ограниченост на ресурси проблемът за решаване е как да бъдат осигурявани приоритетно ресурси извън формалното образование и как разпределението на тези ресурси да отговаря на изискванията за равните шансове.

Събиране заедно на учещите се и на възможностите за учене – използване на технологиите за глобално предлагане на възможности за учене, поставяне учещия се в ситуация на просветен избор относно характера и насоките на ученето в дадения контекст, осигуряване на материални условия да прави тези избори. Обществото на ученето за цял живот, може да е общество на сравнително евтините избори на учене, но нека не забравяме, че като цяло осигуряването на ресурсите за учене и за реализиране на ученето са възможни само в добре развити и материално богати общества.

И на последно място – насоката на развитие на основни умения, която променя характера на образователния модел. Не даването на многобройни, често несвързани между себе си и неясни от гледна точка на практиката знания и умения, а изграждане на основни ключови умения, позволяващи човек да се ориентира в този свят и да може да се развива не само във света като цяло, но и в света на ученето. В този смисъл е и дебатът дали наистина формулирането на основни компетенции за ученето за цял живот – е качествено нова степен от развитието на образованието.

В парадигмата на учене за цял живот е **ключова ролята на компетенциите** – без учене за цял живот тя нямат водещо място в образователната система. Моделът, основан на компетенции, като цели на образователната система, се отразява навсякъде. Системата вече не е ориентирана към усвояване на обеми от знания или на много конкретни умения. Ключовите компетенции са, които стават цел на системата. Те нямат как да бъдат усвоени по стария начин чрез лекционни форми, фронтално учене, запаметяване и проверка на знанията.

При компетенциите преобладава процесът на ученето пред обучението. Учителят се превръща във водещ, а учещите се са партньори. Развитието на компетенциите гарантира устойчивия характер на процеса на учене за цял живот, га-

рантира развитието на личността на учащия се, неговата професионална реализация и функционирането му като гражданин – то е противовес на маргинализирането на личността.

Това означава цялостно преосмисляне на процеса на начално образование /включително и предучилищно образование/. То вече не е завършен или завършващ етап от развитието на индивида, а като подготовка за прехода към последващо учене.

Формулирането на ключовите компетенции дава възможност да се фокусира процесът на неформално и информално учене, който сега е преимуществено стихийен, често без ясно формулирани цели.

Самото формулиране на компетенциите дава и по-ясни насоки за тяхното оценяване и за подхода при оценяването на процеса на учене за цял живот.

Европейската референтна рамка посочва осем ключови компетенции: /12/. Те са определени като комбинация от знания, умения и нагласи подходящи за даден контекст. Ключовите компетенции са тези, от които се нуждаят всички индивиди за личностно осъществяване и развитие, активно гражданство, социално включване и заетост. Самото определение на ключовите компетенции подсказва далеч по-широките цели на съвременното учене, излизането на образованието извън тесния контекст на затворената формална образователна система.

- Общуване на роден език;
- Общуване на чужди езици;
- Математическа компетенция и базови компетенции в науката и в технологиите;
- Дигитална компетенция;
- Учение как да се учи;
- Социални и граждански компетенции;
- Чувство за инициатива и предприемачество;
- Културна чувствителност и изразяване.

При старата система се смята, че развитието на някои от тези компетенции и по-скоро овладяването на знания в дадени предметни области развива компетенции на човека и той излиза от училище като подготвен гражданин, културна личност и със знания в главните области на живота.

Днес идеята е друга – само целенасоченото развитие на ключовите компетенции гарантира функционирането на човек в обществото, способността му да не изпада от процеса на учене за цял живот, да бъде пълноценен гражданин и личност с културни интереси, да функционира ефективно на работното място.

Основен принцип при компетенциите е не само знание, а както при математическа компетенция „способността да развива и прилага математическо мислене, за да решава проблеми в ситуациите на всекидневието” /13/.

С други думи усвояването на компетенциите не е абстрактна цел, а възможност за овладяване на знания, за усвояване на умения и интернализиране на нагласи, които да помагат за практическата реализация на човек в обществото, като гражданин или на работното място.

„Ученето да учиш е способност да се следва и упорства в ученето, да се организира собственото учене, включително и чрез ефективно управление на времето и на информацията, и индивидуално и в група. Тази компетенция включва чувствителност към собствения процес и потребности на учене, идентифициране на съществуващите възможности и способност да се преодоляват пречките, за да се учи ефективно. Мотивацията и доверието са ключови за индивидуалната компетенция” /14/. Ученето за учене се отнася към собствените силни и слаби страни в процеса, към познаване на стратегиите за учене, за да се научи индивидът да изпитва радост от самото учене и след това да се развива и учи за своето развитие.

Цел на образованието и на ученето за цял живот е изграждане и развиване на ключовите компетенции и пътищата, по които се достига до тях. Въпреки доста теоретичните разработки и стратегии сме само в началото на този процес, а той ще преобрази системата на образованието и отношенията между формално, неформално и информално образование.

Бъдещото образование в много голяма степен ще бъде формирано от икономиката, от динамичния пазар на труда. Най-вероятно е динамиката на пазара на информационното общество да ускори преобразуването на системата на начално образование, и в огромна степен да диктува останалата част от ученето за цял живот. Сблъсъкът в бъдещото учене за цял живот ще бъде между изискванията на обществото /икономиката за учене/ и на интересите и на индивидуалния учещ се.

Друга важна стъпка на Европейския парламент е в създаването на Европейска квалификационна рамка за учене за цял живот, която ще поощрява отдръпването от традиционното наблюдение върху „това, което се влага в ученето – като продължителност на учене, вид учебно заведение. Днес подходът е да се изследват и да са водещи резултатите от ученето – т.е. какво учещият се знае, разбира и може да прави /15/. Образование на резултатите все още е очертаваща се възможност в един свят, изграден върху строги критерии за престой в образователната институция, тип институция, учебни програми и т.н.

Ученето на възрастните се превръща в основен компонент на ученето за цял живот. При все още стандартизираната система за начално образование е ясно, че големите промени в системата за учене за цял живот ще станат преди всичко при образованието за възрастни, което все още далеч не е оформено като система и представлява флуидна смес от елементи на формално, неформално и информално образование, неравномерно разпределено сред групите на населението в дадено общество и дори сред самите индивиди, както и в глобален план.

Огромното увеличаване на продължителността на живота, увеличената трудова активност, търсенето на работна ръка в страните от Европейския съюз изискват спешното развитие на системата за учене за цял живот.

Така се поставят под въпрос съдбата на класическото начално образование и на професионалното образование в едно бъдеще, където ученето цял живот няма да рискува да остане само ситуативно плъзгане по повърхността на проблемите и инструмент за запълване на свободното време, а ще бъде същностна характеристика и на съвременния човек, а и на обществото.

Проблемът на Европейския съюз е, че няма избор освен ефективно инвестиране в система за образование и обучение – това е императивът и той ускорява настъпването на обществото на учене за цял живот.

Европейският съюз възниква в момента на преобразуване на класическата образователна система в система на учене за цял живот и чрез развитието и осъществяването на основните принципи на системата си той ускорява процеса, но и създава условия за подобно учене.

Огромните размери на Съюза ускоряват технологичното развитие, стимулират пазарите, развиват мобилността, предизвикват нарастването на технологиите и на иновациите, увеличават контактите и взаимодействието между обществата, хората и народите.

Самата идея на осъществяване на Съюза изисква постоянно учене, отваряне към другите, заимстване, и иновации. Основни елементи на Лисабонската стратегия са устойчиво развитие, конкурентоспособност, изследвания и развитие – иновации, създаване на повече работни места, социална включеност, активно гражданство, регионални политики.

Неслучайно в Лисабонската стратегия много място е посветено на ролята на образованието и на обучението и за тяхното значение за постигането целите на стратегията, за превръщане на Съюза в „най конкурентната и динамична, основана на знанието икономика, способна на устойчиво икономическо развитие, но с повече и по-добри работни места и по-голяма социална сплотеност“.

Нека да посочим, че веднага възниква противоречие между постигането на конкурентност и на социална сплотеност в условията на борба за ресурси, за безработица, на външна и вътрешна за Съюза конкуренция.

Няколко са ключовите моменти като се започне от признаването на очевидния факт за недостатъчното финансиране на образованието и особено на необходимостта от финансиране на образование за цял живот. Новата инвестиционна парадигма на финансиране на образованието включва утвърждаване на новите форми, на отварянето на образованието, на системите за мобилност и изграждане на компетенции, на системите за оценяване на образователни постижения, за проходимостта на европейската образователна система, за изграждането на общи рамки на обучение, образование в атмосфера на диалог и взаимодействие, на изграждането на образователна политика, която намалява различията между регионите и по отношение на образователни шансове. Това е политика за по-ефективното изразходване на наличните ресурси и тяхното разпределение между

различните сектори на ученето за цял живот, както и в инвестиране в образователни кадри/ и най-вече развитието на настойничеството, менторството, консултирането/, инвестиране в изграждане и утвърждаване на нови базисни умения, инвестиране в ИКТ и което е най-важно инвестиране за социално включване и активно гражданство /16/.

Ученето за цял живот е един от малкото реални отговори за справяне с проблема за огромния брой възрастни хора в Евросъюза.

В глобален план изграждането на ефективна образователна система е в основата на създаването на конкурентен Европейски съюз в условията на глобална конкуренция.

Три основни предизвикателства са свързани със процесите на създаването на знания, с прилагането на знание, и с медиацията на знания – прехвърлянето на мост между създаването и приложението, превеждане и разпространение на знанието и на резултатите от образователните изследвания чрез мрежи, платформи и медии, за да може да образоват и влияят политиката и практиката /17/ .

6. Обществата в преход и ученето за цял живот

Какви са нашите задачи като общества в преходния период по отношение изграждането на системата за учене за цял живот.

Нашите общества се изправиха пред задачата за изграждане на образователна система, съответстваща на условията в Европейския съюз и на преодоляването на остарялата традиционна образователна система, наследена от комунизма. Опитаме се да преобразуваме образователната система без радикални промени, при относително ниска обществена активност и интерес към образованието, при липса на достатъчно социален капитал и подкрепа за промените или липса на силно гражданско общество.

В образователен план изпъкват неразвитостта на системите за неформално образование, ригидност, консервативност и съпротива от старата образователна система, свързана най-вече с формалния образователен модел. Реформата у нас се осъществи в условията на закъсняла децентрализация /т.е. при много ниска автономност на актьорите, което е в пълно противоречие с принципите на учене за цял живот/, както и при неучастието или мълчаливото безразличие на бизнеса.

Нека не забравяме и други проблеми на образованието на прехода – като бързото разрастване на системата за формално образование, без съответния ръст на качеството; стихийно формиране на системата за неформално и информално образование.

Точно в този тежък за образованието период се осъществи присъединяването към Европейския съюз, което означава поне в областта на ученето за цял живот на приемане на една по-скоро външна и неизстрадана образователна парадигма и философия, включването в европейското пространство и излагането на нови образователни идеи, модели, експерименти, практики.

Неизградили един образователен модел, ние започваме да преминаваме към друг и то в очевидните условия на липса на обществен интерес, на достатъчно финансиране, на убедителни образователни политики. Преминаваме от образователния модел, основан на знания към този на компетенции, което е огромно предизвикателство за една изключително традиционна образователна система /норми, практики, преподаватели, нагласи на образователните актьори/, като нямаме цялостно изградени модели за пример /новата образователна парадигма на учене за цял живот не е цялостно осъществена в нито една европейска страна/.

Преходът към по-либерален модел на функциониране на образованието /отговаря на духа и на ученето за цял живот/, но условията на преход изискваха и изискват една по-силна намеса отгоре при положение, че гражданското общество е слабо, общественият интерес отсъства, а съпротивите вътре в системата са големи.

Другият голям проблем на управлението на образованието на прехода е, че в условията на демократично общество се сблъскваме с ред неуправляеми фактори – медиите, навлизащите информационни технологии, скритата култура на общността, на семейството, разпада на традиционните зависимости и отношения в образователната система. Всичко това прави всеки преход, всяка съзнателна промяна изключително трудна.

Това обяснява до голяма степен недовеждането до край на цялостни предложения за промени отгоре, нито пък подпомагането на далеч по-присъщия за едно демократично общество и среда процес на децентрализация в образованието.

В същото време се извършва и информационна революция не само като брой компютри и време пред компютъра, но и в създаването на крайно нови отношения, които още не са обхванали цялото образование – преди всичко информационната революция поставя под въпрос всички традиционни образователни постулати – ролята на учителя, ролята на училището като основен източник и пазител на информация, следването на общи образователни пътища в рамките на формалното образование, авторитета на преподавателя, целостността на процеса на учене и възможността за неговото управление, съществуването на образователни пътища, водещи до професионални кариери.

Като резултат се наблюдава разкъсването и фрагментирането на процеса на учене, увеличаващата се стихийност на образователния процес и на социализацията, излизане извън контрол на цялостното управление на образователната система, а вътре в нея на образователните актьори и най-вече на учителите и на учениците, поставяне под съмнение легитимността на традиционни образователни актьори и институции, индивидуализиране на образователното развитие, отваряне на системата и към обществото, и в глобален план, очевидната липса на валидност на трайни правила в системата. Не по-малко важни са съществуващите образователни и социални неравенства, изключването на цели социални групи или все още недостигането на базисно изходно равнище за една значима част от българските учещи се.

7. Ученето за цял живот в България – стратегия и политика

В този контекст основни приоритети на ученето за цял живот в България са: „Достъп до учене през целия живот и разширяване възможностите за образование и обучение; възможности за придобиване и усъвършенстване на ключови компетентности; активизиране на социални партньори за участие в процеса на учене през целия живот; валидизиране и сертифициране на резултати от неформално и самостоятелно учене; високо качество на образованието и достъп до информация; качествени услуги по информиране, ориентиране и консултиране; подкрепа за социално включване; обучение на обучаващи” /18/.

Визията на ученето за цял живот съгласно Националната стратегия е „До 2013 г. да се постигне значително нарастване на участието на гражданите в Република България в процеса на учене за цял живот да им се осигури свободен достъп и условия за обучение, за да се развият като отговорни към себе си и обществото личности, използвайки възможностите за съвременно знание”/19/.

Въпреки че сме твърде далеч от осъществяването на тази цел година преди срока /и причината далеч не е само в икономическата криза/ посоката е правилна.

Трябва да си дадем сметка, че и целта на Стратегията, която е „създаване условия всеки гражданин да развива личностните и професионалните си знания, умения и способности за подобряване на собственото си благосъстояние и на конкурентоспособността на националната икономика; повишаване на адаптивността на всеки човек към икономическите и социалните промени; насърчаване на участието във всички форми на учене през целия живот за професионално и личностно развитие” /20/ предполага процес, продължаващ вероятно десетилетия и изискващ неимоверни усилия, средства и социална енергия, с каквито настоящем страната не разполага.

Шестте ключови послания от меморандума за цял живот: „всеобхватен и постоянен достъп до учене с цел овладяване и актуализиране на умения, необходими за активно участие в обществото, основано на знания; повишаване на инвестициите в човешките ресурси; ефективни методи за преподаване и учене; значително подобряване на разбирането и оценяването на участието в учебния процес и резултатите от него, особено в областта на неформалното и самостоятелното учене подобряване на консултантските услуги; довеждане на ученето възможно най-близо до дома на учещите” /21/, изискват цялостно преобразуване на образователната система, а не само деклариране на намерения или обявяване на мерки.

Все още нашата образователна система се стреми да включи огромни групи от населението в рамките и на формалното, и на неформалното образование. В този смисъл неформалното образование се явява и като противодействие, и като преодоляване и като допълване на дефицитите на формалната образователна система. Идеята за учене за цял живот е синтезираща, обединяваща идея, обединяваща неформалното образование като процес на овластяване на учещите и неформалното образование като процес на личностно развитие.

Естествено е приоритетните направления на Стратегията за учене за цял живот да са във всички сфери на образованието: подобряване на възможностите за достъп до учене през целия живот /лошата нормативна уредба, на липса систематизирана информация, недостатъчно координация, стимулираща учебна среда, неадекватно разпределение на институциите по географски принцип/, осъществяване на принципа „всички в училище”, изграждане на система на външно оценяване, децентрализация, възможности за образование, за дистанционно обучение, за валидиране и сертифициране, на модулна система за придобиване на квалификация/, осигуряване на качество и ефективност на ученето за цял живот; децентрализиране на учебните програми, интегриране ключови компетентност, социален диалог на актьорите; промени в професионалното обучение; обучение на работното място; ключови компетентности; обучение на учители, обучители; ориентирани през целия живот; признаване на квалификациите; оценяване на резултатите от ученето.

Според Малкълм Ноулс възрастният учещ се:

- Има независима аз-концепция и който може да управлява своето учене;
- Натрупал е голям обем от жизнен опит и преживявания, които са богат източник на учене;
- Има потребност от учене, тясно свързана с променящите се социални роли, които изпълнява;
- Фокусиран е върху проблемите и се интересува от непосредствено прилагане на знанието;
- Мотивацията му за учене идва по-скоро от вътрешни, а не от външни фактори” /22/.

Нека си зададем въпросът за каква част от нашето население се отнася тази концепция и да приемем очевидния отговор – ученето за цял живот все още е начин на живот и реализация на малка част от населението и не изпълнява своята роля в нашето общество на прехода.

Ученето за цял живот ще обхваща все повече слоеве и индивиди и ще означава да се приеме възможността индивидът да се развива, а следователно и да се променя. В едно общество, където доминира настоящето и проблемите му, това е постоянно предефиниране на собствената идентичност и принадлежност, постоянно преминаване на граници – образователни, социални, политически, личностни.

Всичко това ще става в един все по-отворен свят и за човека и една все по-отворена образователна система – отворена към потребностите на учещия се, към обществените условия в общността, както и към променящите се условия в Европа, а и в света.

Литература:

1. Natshionalna strategiya za uchene za tshyal zhivot, MON. 2007 г . S.8
2. Ulrikh Bek, Shto e globalizatshiya, s.211. София, 2002.
3. European Commission White Book on Education and Learning. Toward a Learning Society, p.22. Brussel,s 1996.
4. Learning, The Treasure Within, p.49. UNESCO Publishing, Paris, 1998.
5. Memorandum on Long Life Learning, p.8, Brussels, 30.10.2000
6. UNESCO, L'Éducation pour le XXI Siecle, p.182
7. 'What is Lifelong Learning?' The Japanese Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (MEXT, 200)
8. Memorandum on Long Life Learning, p.10, Brussels, 30.10.2000.
9. Scottish Executive, 2006, Life Through Learning; Learning Through Life, The Lifelong Learning Strategy for Scotland: Summary
<http://www.scotland.gov.uk/library5/lifelong/l1ss-00.asp>,
10. European Council Conclusion on Competences supporting Long Life Learning, 26.5.2010, Brussels.
11. Memorandum on Long Life Learning, p.10, Brussels, 30.10.2000.
12. The Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008
13. European Reference Framework, Key competences for lifelong learning, Brussels, 2006
14. European Reference Framework, Key competences for lifelong learning, Brussels, 2006
15. Evropeyski parlament / 23 april 2008g./
16. Investing efficiently in Education and Training, p.8. Brussels, 10.1.2003.
17. European Union toward knowledge based policy, p.5. 28.08.2007
18. Natshionalna strategiya za uchene za tshyal zhivot, www.mon.bg, s.6.
19. Natshionalna strategiya za uchene za tshyal zhivot, www.mon.bg, s.7
20. Natshionalna strategiya za uchene za tshyal zhivot, www.mon.bg, s.7
21. Memorandum on Long Life Learning, p.10, Brussels, 30.10.2000.
22. Knowles Malcolm, The ModernPrice of Adult Education, Follett, 1980.